

* भूमिका *

मराठीत आत्मचरित्र वाङ्मयाचे दालन काही प्रमाणात समृद्ध आहे. कादंबरी ही कल्पितावर आधारलेली असते तर आत्मचरित्र हे वास्तवाधिष्ठित असल्यामुळे आत्मचरित्राचे आवाहन मी स्वीकारावे असे मनात होतेच.

आत्मचरित्रांचे वाचन करताना डॉ. श्रीराम लागू लिखित 'लमाण' आत्मचरित्र वाचनात आले. एक 'नटसम्राट' म्हणून माझ्या मनात डॉक्टरांची प्रतिमा दृढ होतीच. त्यांच्या व्यक्तित्वाचे व जीवनाचे दर्शन त्यांच्याच शब्दांतून देणारे हे आत्मवृत्त मला विशेष आवडले. मराठी माणूस नाट्यवेडा आहेच हे वेड मलाही आहे. त्यामुळे हे आत्मचरित्र निवड करताना डॉ. लागूंचे कर्तृत्व आणि त्यांच्या जीवनातील आगळी-वेगळी कामगिरी मनाला स्पर्शून गेली. या पार्श्वभूमीवर प्रांजळपणाने लिहिलेले डॉ. श्रीराम लागू यांच्या 'लमाण' या आत्मचरित्रातील नाट्यमय अनुभव कथन वाचनार्ह म्हणून स्वागतार्ह वाटले.

एकेकाळी भारतात अप्रतिष्ठीत मानला जाणाऱ्या नाट्यव्यवसायात 'सन्मानाने' जगता येऊ शकते या संदर्भात हे अनुभव कथन आगळं-वेगळं असल्याचे जाणवले. डॉक्टरांनी नटाच्या सामाजिक बांधीलकीची गरज दर्शवून ती गरज आपल्या आत्मचरित्राच्या माध्यमातून डॉक्टरांनी समाजापुढे आणली आहे. 'लमाण' हे आत्मचरित्र भावी पिढीला निश्चितच मार्गदर्शक आहे. सामाजिक जाणिवेने लिहिलेल्या या आत्मचरित्राने मला प्रभावित केले. नाट्यक्षेत्रातील इतर अभिनेत्यांच्या तुलनेत डॉ. श्रीराम लागू यांचे 'व्यक्ती' व 'नट' म्हणून असलेले व्यक्तिमत्त्व वाचकांसमोर मांडावे असे वाटले. तसेच रंगभूमीच्या उत्कर्षासाठी डॉक्टरांनी केलेले प्रयत्न व त्यानिमित्ताने नाट्यचळवळीच्या इतिहासाचा अभ्यास करावा या हेतूनेही 'लमाण' आत्मवृत्ताचा अभ्यास केला. डॉ. लागूंच्या अनेकानेक पैलूंबरोबरच त्यांच्या स्वभावाच्या वेगवेगळ्या कडा पाहून आपली प्रामाणिक मते नोंदवावित असे वाटले. आत्मवृत्तालाच 'आत्मचरित्र' हा पर्यायी शब्द असल्यामुळे संपूर्ण प्रबंधिकेत 'आत्मचरित्र' हा शब्द वापरलेला आहे.

'लमाण' या आत्मचरित्राचे मराठी साहित्यात योगदान आणि त्याचबरोबर मराठी रंगभूमीवरील डॉक्टरांच्या योगदानाचा संशोधनात्मक अभ्यास करावा या जाणिवेनेच प्रस्तुत विषयाकडे वळले. प्रा.डॉ. सौ. हेमलता गायकवाड मॅडम यांनीही 'डॉ. श्रीराम लागू यांच्या 'लमाण' आत्मचरित्राचा चिकित्सक अभ्यास' ह्या विषयास मान्यता देवून मार्गदर्शनाची तयारी दर्शविली. या विषयावरील लघु-शोध-प्रबंध एम.फिल. (मराठी) पदवीसाठी शिवाजी विद्यापीठास सादर करताना मला अतिशय आनंद व समाधान वाटत आहे.

* प्रास्ताविक *

एम. फिल. प्रबंधिकेसाठी 'डॉ. श्रीराम लागू यांच्या 'लमाण' आत्मवृत्ताचा चिकित्सक अभ्यास' या विषयासंदर्भात प्रा. डॉ. सौ. हेमलता रामचंद्र गायकवाड मॅडम यांच्याशी चर्चा करून प्रस्तुत विषयच प्रबंधिकेसाठी निश्चित करण्यात आला.

'लमाण' हे आत्मचरित्र डॉ. श्रीराम लागू यांच्या नाट्यप्रवासावर व रंगभूमीच्या इतिहासावर प्रकाश टाकते. मराठी नाट्यसृष्टी तसेच मराठी, हिंदी चित्रपटसृष्टीवर अभिनयाचा ठसा उमटवणारे 'नटसम्राट' डॉ. श्रीराम लागूंचे नाट्यक्षेत्रातील स्थान अढळ आहे. एका अभिजात श्रेष्ठ अभिनेत्याने गेली अनेक वर्षे रसिकांना अद्वितीय आनंद दिला. एक असाधारण अभिनेता म्हणून आणि एक सुसंस्कृत व्यक्ती म्हणून त्यांचे अनेकानेक पैलू 'लमाण' मध्ये दिसून आले. नाटक आणि एकूणच कला व्यवहाराबद्दल असणारी डॉक्टरांची विलक्षण आस्था आणि निष्ठा, त्यांचा कमालीचा वक्तशीरपणा व शिस्तबद्धता, त्यांच्यातील सच्चा कलाभ्यासक व संवेदनक्षम माणूस म्हणून डॉक्टरांचा परिचय होतो.

डॉ. श्रीराम लागूंनी व्यक्तिगत अनुभवांचे व कलाजीवनाचे सुसंगत विश्लेषण 'लमाण' मध्ये केले आहे. वैद्यकीय व्यवसाय सोडून नाट्यव्यवसाय स्वीकारणाऱ्या डॉक्टरांचा अभिनयाचा पिंड कसा घडत गेला ? अभिनयाचा कोणता प्रकार (कायिक, वाचिक) त्यांनी अवलंबिला ? याचबरोबर गेल्या अर्धशतकांत रंगभूमीवरील झालेली परिवर्तन कोणती ? रंगभूमीच्या इतिहासाच्या संदर्भात डॉक्टरांचे नेमके स्थान व योगदान तसेच रंगभूमीवर डॉक्टरांनी आणलेली प्रयोगशीलता इतर अभिनेत्यांची आत्मचरित्रे व 'लमाण'चे वेगळेपण, डॉ. लागूंची सामाजिक बांधीलकी इ. गोष्टींचा वेध 'लमाण' आत्मचरित्राद्वारे मी माझ्या प्रबंधिकेत घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

डॉ. श्रीराम लागू यांनी 'लमाण' हे आत्मचरित्र लिहीताना आकृतिबंधाविषयी घेतलेल्या स्वातंत्र्यामुळे एक नवीन कलात्मक घाट निर्माण केला आहे. अशा अनेक पातळींवर वावरणाऱ्या डॉ. श्रीराम लागू यांच्या 'लमाण' आत्मचरित्राचा अभ्यास करावा अशी माझी धारणा झाली व त्यामुळेच प्रस्तुत प्रबंधलेखनाकडे मी वळले.

माझ्या या शोधप्रबंधासाठी माझ्या गुरुवर्या डॉ. सौ. हेमलता गायकवाड यांचे सुरुवातीपासून मार्गदर्शन लाभले. त्यांनी वेळेचे कोणतेही बंधन न पाहता संशोधनामध्ये मोलाचे मार्गदर्शन केले.

त्याचबरोबर डॉ. आर. डी. गायकवाड सर यांनी प्रबंधाविषयी वेळोवेळी चौकशी करून प्रोत्साहन दिले. डॉ. विश्वनाथ शिंदे सर (शिवाजी विद्यापीठ, मराठी विभाग प्रमुख), डॉ. कृष्णाकांत किरवले सर (शिवाजी विद्यापीठ, मराठी विभाग), डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे सर (शिवाजी कॉलेज, सातारा) यांच्या बहुमोल मार्गदर्शनानेही संशोधन दृष्टी वृद्धिंगत होण्यास फार मोठी मदत झाली. शिवाजी कॉलेज, सातारा येथील डॉ. महाडीक मॅडम, डॉ. भुतकर मॅडम, डॉ. पाटील सर यांचेही सहकार्य लाभले.

माझ्या या संशोधन प्रक्रियेमध्ये माझ्या सासुबाई श्रीमती प्रतिभा कुलकर्णी, माझे पती श्री.प्रदीप कुलकर्णी, आर्या व सोहम् ही दोन मुले यांचे बहुमोल सहकार्य मिळाले. त्यांच्या सहकार्याशिवाय मी हा प्रबंध पूर्ण करू शकले नसते. तसेच माझ्या माहेरचे सर्व आफळे कुटुंबीय व सासूबाईच्या माहेरचे वैद्य कुटुंबीय यांचेही अत्यंत मोलाचे सहकार्य मिळाले. याचबरोबर सौ.प्रज्ञा मुळे यांच्या प्रोत्साहनाचे माझ्या हातून हे संशोधन कार्य पूर्ण झाले. डॉक्टरांचे बंधू विजय लागू, डॉ. वि. भा. देशपांडे (जेष्ठ नाट्यसमीक्षक), प्रा. न. म. जोशी (सुप्रसिद्ध साहित्यिक व शिक्षण तज्ज्ञ), सकाळ ऑफिस - पुणे, कॅमलिन मोठ्यांचे बालपण या कार्यक्रमाचे संयोजक श्रीराम दांडेकर यांनी संशोधन कार्यासाठी खूपच मोलाची मदत केली. शिवाजी कॉलेज, सातारा - ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर - ग्रंथालय, नगर वाचनालय - सातारा, भरत नाट्य मंदिर ग्रंथालय - पुणे, शासकीय ग्रंथालय - पुणे यांनी वेळोवेळी संदर्भ-ग्रंथ उपलब्ध करून दिले, त्यांची मी आभारी आहे. मी सध्या कार्यरत असलेल्या कन्याशाळा, सातारा यांचे सहकार्य प्रस्तुत संशोधनामध्ये महत्त्वाचे ठरले. या कार्यात ज्यांनी मला लहान-मोठी मदत केली त्यासर्वांची मी ऋणी आहे.

सदर प्रबंधाची आकर्षक बांधणी व संगणकीय टंकलेखन करून देणारे मे.रिलॅक्स सायक्लोस्टायलिंग, साताराचे श्री. मुकुंद ढवळे व त्यांचे सहकारी यांची मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

स्थळ - सातारा

(कु. गौरी सुरेश आफळे)

दिनांक -